

- сим Яременко // Київська Академія. Вип. 8. К., 2010. С. 132-137.
17. ДАК, ф. 314, оп. 1, спр. 326, арк. 1-10 зв.
18. Там само, арк. 1-3. Уродженець міщанської родини з Глухова Іван Хмельницький був прийнятий у консисторську канцелярію 1768 р., а канцеляристом став 1771 р. Проте дослідникам у консисторській документації наразі також не вдалося віднайти даних про його освіту (див.: Прокоп'юк О. Б. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721-1786 рр.) / Оксана Борисівна Прокоп'юк. – К., 2008. – С. 228).
19. ДАК, ф. 314, оп. 1, спр. 326, арк. 1-3.
20. Там само, арк. 3-10 зв.
21. Там само.
22. Там само, арк. 1-10 зв.
23. Там само.
24. Левицкий П. Иоасаф Кроковский, Митрополит Киевский / Памфил Левицкий. – С. 117. Подібні характеристики дяків див. також у: Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра / П. Знаменский. – Казань, 1873. – С. 36.
25. Див., наприклад: Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке / Евфимий Крыжановский // Крыжановский Е. Собрание сочинений. – К., 1890. – Т. 1. – С. 391-439; Senyk S. Becoming a Priest. The Appointment and Ordination of Priests in the Orthodox Church in Ukraine in the Eighteenth Century / Sophia Senyk // OCP. – 2003. – Vol. 69. – P. 125-151.
26. ДАК, ф. 314, оп. 1, спр. 326, арк. 1-10 зв. Для уточнення станового походження у двох випадках, де воно замовчане, викор.: ДАК, ф. 314, оп. 1, спр. 117, арк. 3; Прокоп'юк О. Б. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721-1786 рр.) / Оксана Борисівна Прокоп'юк. – С. 228.
27. ДАК, ф. 314, оп. 1, спр. 326, арк. 1-3.
28. Пор.: там само, арк. 3 і там само, спр. 117, арк. 4 зв.
29. Там само, спр. 326, арк. 3-10 зв.
30. Там само, арк. 1-10 зв.

Максим Яременко

Успехи и неудачи «образовательного дисциплинирования» приходского духовенства Киево-Печерской протопопии 1770-х гг.

В статье анализируется уровень образования приходского духовенства Киево-Печерской протопопии в 1770-е гг. после почти полуторавековых усилий церковной власти, направленных на формирование образованных пастырей.

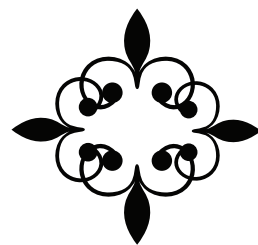
Ключевые слова: грамотность, образование, Киево-Могилянская академия, приходское духовенство, Киево-Печерская протопопия.

Maksym Yaremenko

Successes and failures of “schooling disciplining” of parish clergy at Kyiv-Pechersk diocese in 1770-s

The educational level of Kyiv-Pechersk diocese parish clergy in 1770-s is analyzed in the article. It was the time after near 150 years of church authorities efforts to form well-educated clerics.

Key words: literacy, education, Kyiv-Mohyla academy, parish clergy, Kyiv-Pechersk diocese.

УДК 378(477) «1918/1920»: 37.091.

Олександр Завальнюк (м. Кам'янець-Подільський)

СТУДЕНТСЬКА МОЛОДЬ УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЖАВНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ: ПРОБЛЕМА ВИЖИВАННЯ (1918-1920 РР.)

На основі архівних і опублікованих джерел досліджується проблема матеріального становища і виживання студентів перших українських державних університетів – Київського і Кам'янець-Подільського. Студеї жили і навчалися в умовах глибокої фінансово-економічної кризи, викликаній Першою світовою війною і воєнно-політичними подіями на території України у 1919-1920 рр.

Ключові слова: Київський і Кам'янець-Подільський державні українські університети, студентство, стипендія, заробітки, матеріальна допомога, молодіжні організації, благодійна діяльність, студентська їдальня, бурса, хвороби, лікування.

Українська держава відповідно до вимог Конституції України, ряду законів, основних напрямів внутрішньої політики докладає зусиль для підвищення соціальних стандартів і прожиткового мінімуму своїх малозабезпечених громадян. Окрема увага надається студентській молоді. Значна її частина походить із незаможних родин і отримує державну підтримку через академічні та соціальні стипендії, матеріальну допомогу, премії за успіхи у навчальній і науковій роботі тощо. Студентам-сиротам виплачуються значні суми на харчування, придбання одягу і відпочинок. Вони, зокрема, звільнені від плати за проживання у гуртожитках і відвідування культурно-масових заходів. Турбота дає студентам змогу переборювати відчуття соціальної ущемленості, краще зосереджуватися на навчальній, науково-дослідній і громадській діяльності. Так вони повноцінно і якісніше виконують плани підготовки спеціалістів, а відтак і стають готовими до активної праці на блага суспільства і держави.

Аналогічний рівень підтримки студентської молоді не могла собі дозволити молода українська держава в революційні 1918-1920 рр. Через гостру фінансово-економічну кризу, політичну нестабільність та несформованість державних інституцій проведення активної молодіжної політики повною мірою було неможливим. І все ж перші кроки у цьому напрямку було зроблено. Про це частково засвідчують окремі праці мемуаристів та істориків¹. Малодослідженими і залишеними поза предметом спеціального наукового вивчення все ж є, зокрема, роль

державних, самоврядних, громадських і приватних структур у матеріальній підтримці студентської молоді, налагодженні громадського харчування та наданні медичної допомоги тощо.

Метою статті є з'ясування комплексу здійснених у 1918-1920 рр. заходів із боку держави, керівних органів університетів, місцевого самоврядування, молодіжних організацій, спрямованих на допомогу студентам задля виживання в умовах повсякденного пошуку засобів для існування – важливої фізичної умови академічної активності майбутніх фахівців.

Основу студентського контингенту перших українських університетів складали вихідці переважно із малозабезпечених соціальних прошарків. Здебільшого із сільських низів та середняків, котрі найбільше відчували соціально-економічні негаразди, були змушені боротися із злиденністю життям. Для виживання студентів у 1918-1920 рр. великі надії покладалися на молоду українську державу і земства через призначення семестрових стипендій і одноразових грошових виплат. Під час урочистого відкриття держуніверситетів у Києві та Кам'янці-Подільському гетьман Павло Скоропадський, міністр освіти і мистецтва П. М. Василенко, його товариш (заступник) П. І. Холодний та інші закликали молодь не шкодувати сил для навчання. При цьому вони не обмовилися жодним словом про хліб, без якого не можна було ні жити, ні працювати.

Цю, на перший погляд, буденну проблему обійшли увагою керівники держави й освітнього відомства. Вона стала – як

з'ясувалося згодом, – актуальною і пекучою для кількох тисяч молодих українців, котрі прийшли здобувати національну вищу освіту.

У промовах високопосадовців під час урочистостей згадувалися історичні персоналії, які готували ґрунт для національної вищої школи, значення університетів для культурного розвою країни, потреба консолідації навколо політики гетьмана тощо.

Пафосно виступали й ректори, хоча вони добре знали про соціальне походження своїх студентів і проблеми, які неминуче заважатимуть їхньому нормальному навчанню. Керівник КДУУ Ф. П. Сушицький напередодні відкриття університету повідомив українській громадськості, що «студентству дається повна можливість утворити свій кооператив, ідальню тощо»².

Виходець із незаможної селянської родини ректор КПДУУ І. І. Огієнко зазнав значних поневірянь і бідунів під час навчання в університеті св. Володимира та добре знав ціну окрайцю хліба. Одним із своїх першорядних соціальних завдань він назвав формування стипендіального фонду для юнаків і дівчат багатьох національностей, що представляли різні регіони України і не мали достатньої підтримки від своїх родин. Аби дати позитивний приклад служіння справі підтримки студентської молоді, керівник закладу офіційно відмовився від своєї ректорської платні. Йому залишили зарплатню від виконання обов'язків екстраординарного професора на кафедрі історії української мови. Це було із захопленням прийнято в українських колах³.

До підтримки спудеїв І. І. Огієнко спробував залучити земства. Кам'янецька повітова народна рада після палкої промови своєї очільниці О. М. Пащенко – а вона була ще й секретарем Кам'янець-Подільської університетської комісії щодо відкриття КПДУУ – одноставно проголосувала за те, аби впродовж 5 років поспіль виплачувати університету на збудування його корпусів загалом 250 тис. крб. і щороку по 10 тис. крб. на стипендії студентам (розмір однієї місячної виплати не зазначили)⁴. Це трапилося 21 липня 1918 р., ще до ухвалення «Закону про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету»,

В одноденній газеті «Свято Поділля», присвяченій відкриттю КПДУУ і поширеній у повітах кількох губерній, було вміщено, зо-

крема, відозву І. І. Огієнка до земств і кооперативів із закликом переказувати університету різні суми грошей на стипендії незаможним студентам⁵. Звернення подіяло, і незабаром ряд повітових земств ухвалили рішення на користь молоді. Так, 23 грудня 1918 р. ХХІІ надзвичайне зібрання Ушицької повітової народної ради прийняло постанову про асигнування на стипендіальні виплати кам'янецьким студентам 10 тис. карбованців⁶. Таку ж суму, у відповідь на звернення ректора, вирішило асигнувати Перше позачергове засідання Гайсинської повітової народної ради, яке відбулося 28-30 грудня 1918 року⁷.

У січні 1919 р. фінансова й цінувально-податкова комісія Бердичівського повітового земства Волинської губернії ухвалила рішення про виділення на стипендії студентам КПДУУ 5 тис. карбованців⁸. Наступного місяця ХVІІІ Вінницька надзвичайна повітова народна рада визнала за свій патріотичний обов'язок «взяти участь в упорядкуванні закладу і відкритті бурси для бідніших студентів і студенток» та ухвалила асигнувати на вказані цілі 10 тис. карбованців⁹. На її переконання, відкриття Кам'янець-Подільського університету мало «велике значення для культурної і економічної будучини України і особливо Поділля».

Підтримку незаможному студентству надавали й інші земства. Зокрема, у березні 1919 р. ІІ чергове зібрання Гайсинської повітової народної ради висловилося за асигнування 30 тис. карбованців на стипендії студентам КПДУУ, передусім вихідцям із Гайсинщини¹⁰. Солідарність із цим форумом виявили VІІІ чергові збори Ольгопільської повітової народної ради, які змогли направити у стипендіальний фонд університету 5 тис. карбованців¹¹.

Однак найпотужнішу допомогу студентській молоді надали Подільські губернські народні збори. 30 серпня 1919 р. вони вирішили профінансувати видатки на 46 стипендій (кожна – по 1200 крб.)¹² за умови, що вони дістануться «біднішим студентам української національності, добре успіваючим [встигаючим. – Авт.] у науках, свідомим з національного боку, які відзначилися працею на користь України». За один рік отримання стипендій молодь мала відпрацювати на посадах учителів національної середньої школи 1,5 року¹³. Під час святкування першої річниці існування КПДУУ голова Подільської

губернської народної управи виголосив постанову очолюваного ним органу про передачу ректору університету 50 тис. крб. «на організацію ідальні для студентства»¹⁴.

Допомагали земці і студентам Київського державного українського університету. Так, на сесії губернської народної ради Київщини влітку 1918 р. губнар управа – після розгляду звернення керівництва університету про матеріальну допомогу молоді – заснувала 10 стипендій по 700 крб. на навчальний рік для вихідців з губернії, які навчалися в КНУУ. (На той час заклад ще не був перетворений у державний.) Виплату стипендій регулював «Статут стипендій Київського Губернського Самоврядування в Київських Українських Народнім Університеті». На момент затвердження цього документа офіційно існувала саме така назва юридичної особи, хоча в одній із постанов того ж таки засідання губернської наруправи вживалося й інше формулювання – «Український Державний Університет».

До речі, в отриманому КДУУ примірнику статуту фігурувала вже нова юридична назва університету¹⁵. Це усувало побоювання про можливі непорозуміння під час переказування коштів на виплату стипендій. За «Статутом», право на їх отримання надавалося студентам, які були зайняті «в культурно-наукових та культурно-громадських установах» і спеціально працювали «над вивченням Київщини» та підготували й опублікували відповідні наукові праці. За кожний рік стипендіатства належало відпрацювати 1,5 року.

Перші стипендії призначалися з 1 липня по 31 грудня 1918 р. (по 350 крб. на півріччя). Їх отримували 5 осіб на історико-філологічному, 3 – фізико-математичному і 2 на правничому факультетах. Земство справно переказало студентам 3500 карбованців¹⁶. Оскільки на момент прийняття зазначеного рішення в структурі університету офіційно ще не було медичного факультету (він з'явився за законом Української держави від 5 серпня 1918 р.), керівництво закладу згодом звернулося до Київської губернської народної управи з проханням заснувати такі ж стипендії для трьох студентів-медиків. У відповідному листі зазначалося, що на медичному факультеті навчаються чимало колишніх фельдшерів, які походять із бідних родин і раніше працювали у земських лікарнях Київщини¹⁷. Також просили відкрити додатково до 10 стипендій, що

виплачувалися студентам трьох факультетів, та ще дві, але позичково, – для тих вихідців із регіону, які вирішили навчатися страхової справи¹⁸. На жаль, знайти відповідь на зазначені звернення не вдалося.

Архівні джерела свідчать, що справу із призначенням стипендій в КПДУУ, попри великі складнощі, було поставлено загалом задовільно. За нашими даними, в осінньому семестрі 1918-1919 академічного року із 430 студентів державні (земські) допомоги отримували всього 12 осіб, або 2,8 відсотка¹⁹. Така незначна кількість молодих людей, яким дісталася грошова допомога, явно не задовольняла керівництво закладу. Уже в листопаді 1918 р. І. І. Огієнко звернувся до Міністерства освіти й мистецтва з проханням збільшити на перше півріччя 1919 фінансового року обсяги стипендіального забезпечення студентства порівняно з осіннім семестром 1918 р., оскільки молодь бідує²⁰.

Аргументи ректора виявилися переконливими, і у наступному семестрі кількість стипендіатів зросла до 32 (відсоток підвищився до 7,4). Причому 10 із них отримували допомогу впродовж двох семестрів, решта – вперше²¹. У весняному семестрі 1918-1919 навчального року стипендії виплачувалися поквартально в розмірі 300 крб. (в середньому по 100 крб. на місяць). За січень-червень 1919 р. стипендіат отримував загалом 600 карбованців²². Індекс споживчих цін (приміром, у Кам'янці-Подільському фунт чорного хліба коштував: 20 червня 1919 р. до 7 крб., 13 липня – 30 крб., 14 липня – 45 крб.)²³ дозволяє припускати: допомога студентам насправді була мізерною. Це, власне, визнавав і ректор. Напередодні першої річниці існування закладу він публічно стверджував: «наша університетська допомога та стипендії не такі великі, щоб студент міг цілком прожити на них»²⁴.

Децю більшими були стипендії імені Директорії УНР. Вони були започатковані 21 жовтня 1919 р. для 10 осіб – кожна по 12 тис. грн. (6 тис. крб.) на рік. Щомісяця такий стипендіат отримував по 1 тис. грн. (500 крб.)²⁵. Тому студенти з-поміж інших університетських намагалися вибороти саме цю, вельми почесну, престижну і водночас найбільш вагомую за вмістом стипендію. Загалом за два навчальних роки, 1918-1919 і 1919-1920, кількість стипендіатів складала 153. Із них двоє отримували допомогу впродовж усіх

чотирьох семестрів, 8 – трьох, 26 – двох і 117 – упродовж одного семестру²⁶.

У зв'язку з гіперінфляцією 1920 р. університет добився збільшення кількості підвищених стипендій. Вони видавалися передовсім за найскладнішим соціальним становищем. Місячний розмір однієї із них – 2000 карбованців²⁷. Наприклад, у квітні 1920 р. її отримували 38 осіб, у травні-червні – вже 50²⁸. У такому ж розмірі видавалися й одноразові місячні, рідше – двомісячні допомоги²⁹. Утім, основна частина стипендіатів отримували щомісяця значно менше: одна група – по 100 крб, інша – по 312,5 карбованців³⁰.

Згаданий диференційований підхід до стипендіального забезпечення значна частина студентської молоді – особливо ті, хто отримували порівняно менші суми, – не вважала справедливим. Невипадково студенти доволі часто вимагали відмовитися від різних типів виплат і встановити єдину стипендію. 1920 р. вона могла б мати фіксований розмір 2000 крб. на місяць з одночасним наданням стипендіатам права ще й заробляти своєю фізичною працею поза університетом. Якби на це правління закладу не дало згоди, мали б підвищити виплати за стипендіями, бо «при рості дорожнечі на 2000 крб. прожити не можна»³¹. Інші джерела свідчать, що студенти, які поділяли вищезазначену тезу, неодноразово зверталися до ректора з проханням видати їм стипендію наперед на кілька місяців, щоб можна було вижити³².

І. І. Огієнко, щиро вболіваючи за становище молоді, 15 лютого 1920 р. як Головний уповноважений міністр УНР розпорядився видати університету 2,4 млн. крб. на стипендіальні виплати 100 студентам-незаможникам. Це стосувалося передусім вихідців із Східної Галичини, котрі не мали матеріальної підтримки від своїх батьків через відсутність з ними будь-якого зв'язку³³. Через два дні міністри та їхні заступники, які перебували у Кам'янці-Подільському, заслухали відповідне внесення І. І. Огієнка й ухвалили рішення про передачу правління університету 2,5 млн. крб. для виплати стипендій і разової допомоги молоді у весняному семестрі 1919-1920 навчального року³⁴.

Того ж таки дня правління закладу розглянуло питання про призначення державних стипендій кільком студентам сільськогосподарського факультету – О. Білянському,

С. Лисому, М. Дмитрієвичу, А. Тустанському – й ухвалило позивне для них рішення³⁵. Через тиждень цей список поповнили В. Струминський, О. Филипчук, К. Повсетенко, А. Васюк, Я. Гельфман, В. Мельник (всі – природничий відділ фізико-математичного факультету), Я. Фрайнфанг, М. Голубович, П. Зозуляк, Ю. Горгуля (математичний відділ того ж факультету), М. Саєвич, А. Добуш (сільськогосподарський факультет). Розподіл стипендій продовжували в наступні тижні в міру надходження коштів із державного казначейства. Загалом у січні-червні 1920 р. 109 студентів отримали стипендії (більшість як одномісячні) й одно-двомісячні матеріальні допомоги. Деякі з них були значними – по 3-5 тис. карбованців³⁶. У весняному семестрі 1919-1920 навчального року державні грошові виплати (одно-шестимісячні стипендії, одно-двомісячні допомоги) отримали всього 7,8 % спискового складу студентської молоді.

На жаль, архівні та інші джерела не містять достатньо документів й матеріалів, які б пролили світло на це питання щодо студентів КДУУ. Скоріш за все, стипендії гарантовано виплачували лише в осінньому семестрі 1918-1919 навчального року. На їх виплату було закладено відповідну суму при обрахунку коштів на утримання університету впродовж першого року роботи за статтею витрат «Стипендії, допомоги студентам, утримання бурси і їдальні» – 47450 крб. Для КПДУУ – 50 тис. крб.³⁷

Якщо не брати до уваги коштів, отриманих столичним університетом як благодійні від земства, то кількість стипендіатів у КДУУ восени 1918 р. складала не менше 10. При формуванні кошторису цього закладу на 1919 фінансовий рік планували 50 стипендій по 3 тис. крб. кожна. Крім того, закладалися 15000 крб. на матеріальну допомогу студентству. Щоправда, усі ці кошти мали надійти не на загальний, а спеціальний фонд³⁸. І все ж, у весняному семестрі 1918-1919 навчального року університет виплачував стипендії окремим незаможникам. Наприклад, на історико-філологічному факультеті у березні 1919 р. їх отримували І. В. Євлащенко, В. О. Грищенко (державні) та П. Коцюба (земську)³⁹. Із 1 вересня 1919 по 1 січня 1920 рр., коли університет не мав державних прав і змушений був позичати кошти на виплату зарплати працівникам та на господарські потреби, у його кошторисі такі статті витрат, як

стипендія і матеріальна допомога студентам, зникли зовсім⁴⁰.

Для організації підтримки малозабезпеченим в обох українських університетах заснували товариства допомоги незаможним студентам. Вони передбачали виплати одноразових або постійних сум «для здешевлення життя», сприяння медичному обслуговуванню, в разі потреби підшукати різні види тимчасових робіт, які давали б засоби для навчальній праці. Кошти, що надавали студентам, не були безповоротними – їх оформляли як тимчасову безвідсоткову позику, яку належало погасити до завершення терміну навчання. Грошовий фонд утворювався з членських внесків (не менше 10 крб. на рік), одноразових внесків (не менше 100 крб.) та всляких позичок. Передбачалося, що фонд будуть поповнювати надходження від прочитаних професурою платних публічних лекцій, а також від різних концертів і вистав. Товариствами керували виборні комітети, які отримували від студентів відповідні прохання про допомогу, ухвалювали рішення про її розмір у кожному конкретному випадку, пропонували незаможникам ту чи іншу платну роботу⁴¹.

На жаль, діяльність зазначених організацій не набрала помітних масштабів. Так, ректор Кам'янець-Подільського університету І. І. Огієнко у жовтні 1919 р. свідчив, що засноване 1918 р. «Товариство допомоги незаможним студентам» згодом завмерло «через байдужість громадянства»⁴². Ініційована згори схема підтримки, на жаль, не прижилася передусім через бідність студентської молоді – вона мала стати основним фінансовим донором. Крім того, її відлякувало те, що отримані від організації кошти слід було повертати. Вживаючи щодня, багато молодих людей не були впевнені, що завтра у них знайдуться потрібні кошти для погашення боргу. Тож справи «Товариства» їх цікавили мало.

І все ж, в разі тривалого захворювання певну допомогу грішми чи матеріальними речами студенти отримували. Таку підтримку їм надавали через молодіжні організації. Зокрема, у КПДУУ в структурі масової, міжнаціональної Ради студентських представників діяв гуманітарний відділ, на який покладалися відповідні функції. Станом на червень 1920 р. він взяв на облік і надав допомогу 67 студентам. Цьому якнайкраще посприяв Головний уповноважений уряду УНР

І. І. Огієнко. Так, 4 хворим надали на лікування по 3000 крб., 2 – по 2500, 11 – по 2000, 7 – по 1500, 6 – по 1000 і 1 – 500 карбованців⁴³. Отже, 31 молода людина отримали кошти, без яких не можна було подолати недугу. Відділ мав свій фонд, що формувався збором пожертв через підписні листи, поширювані серед студентів і викладачів. Загалом вдалося зібрати 115000 крб. 70 коп., які були витрачені на допомогу незаможній молоді⁴⁴. З дозволу Головного уповноваженого уряду УНР серед хворих і одужуючих студентів було також розподілено 122 пари штанів, 213 гімнастерок, 129 теплих сорочок і 511 пасків. Вони залишилися в розпорядженні гуманітарного гуртка (так називали гуманітарний відділ РСР до квітня 1920 р.) після від'їзду у середині листопада 1919 р. вищих органів української влади з Кам'янця-Подільського⁴⁵.

Життєво важливим для незаможного студентства було налагодження його дешевого харчування. Якщо у КДУУ воно так і залишилося невирішеним, то у Кам'янець-Подільському університеті це зуміли перевести у практичну площину. Вже восени 1918 р. при студентській бурсі відкрили невеличку їдальню. Однак працювала вона недовго. Восени 1919 р. ректор заявив, що до цього питання слід повернутися знову, оскільки «студенти не мають на що жити».

Центральною у вирішенні зазначеної проблеми була відсутність необхідного приміщення. Як зазначала О. М. Пащенко, міська управа пішла назустріч університету і виділила під їдальню «один із порожніх будинків на Новім Плані [район міста. – Авт.]»⁴⁶. Уже 12 грудня 1919 р. правління університету відпустило 25 тис. крб. на організацію студентської їдальні, причому 10 тис. крб. із них мали піти на безкоштовні обіди для найменш забезпеченої молоді. РСР повинна була щомісяця звітуватися про витрачені гроші, які упродовж першого півріччя 1920 р. регулярно отримувала від господарського органу закладу⁴⁷.

А ці кошти були немалі. Лише у березні 1920 р. на безкоштовні і дешеві обіди незаможникам надійшло 150 тис. карбованців⁴⁸. Із цієї суми економічний відділ РСР призначив безплатні обіди 6 особам (4-м – на 23-30 і двом – на 23-27 березня), дешеві (по 50 крб.) – 59 і менш дешеві (по 75 крб.) – 12⁴⁹. У квітні того ж року на утримання їдальні відпустили вже 300000 карбованців⁵⁰, що по-

сприяло збільшенню до 11 тих студентів, які отримували безкоштовні обіди (їхня кількість коливалася від 5 до 15).

Було профінансовано й дешеві обіди. Їх отримали: вартістю по 50 крб. – 11, по 75 – 70 і по 100 крб. – 10 осіб⁵¹. Тоді ж, у квітні 1920 р., на потреби студентської їдальні і буфету додатково виділили ще 100000 карбованців⁵². Але вже 15 липня 1920 р. правління університету змушене було заявити, що через відсутність коштів воно припиняє субсидувати студентську їдальню⁵³. Основною причиною такого становища став від'їзд 8 липня 1920 р. із Кам'янця-Подільського державних структур УНР, які, власне, й фінансували заклад. Таким чином, із грудня 1919 по травень 1920 р. на харчування незаможної молоді у студентській їдальні було витрачено 675000 крб., хоча в лютому 1920 р. загальні збори студентів просили виділити на вказану мету 1 млн. 12 тис. крб., із них 400000 крб. – на вечері в університетському буфеті⁵⁴. Іншими словами, не маючи змоги профінансувати дворазове харчування молоді, господарський орган КПДУУ зумів знайти кошти для студентських обідів у тому обсязі, на якому налягало студентство.

Меню в їдальні було, як на той час, більш-менш задовільним. Професор В. О. Біднов, який кілька разів там обідав, писав, що «їжа була недорога й гарна, псувало враження тільки брудне приміщення». З веденням господарських справ студенти справлялися не завжди фахово, тож траплявся дисбаланс між затраченими і вирученими коштами⁵⁵.

Відповідно до правил прийому студенти повинні були вносити на банківські рахунки університетів відповідні кошти за право навчатися (без попередньої оплати зарахування на 1 курс не відбувалося). На гуманітарних факультетах вона складала 125 крб., на інших – 150 крб. щосеместра. Спочатку зазначені суми були посилюючими для більшості молоді. Утім, зростаюча дорожнеча життя, зокрема, у столиці, серйозно позначилася на становищі спудеїв і підірвала їхню платоспроможність. Після завершення 1918-1919 навчального року керівництво КДУУ встановило, що із 1600 хлопців і дівчат, які навчалися в університеті, лише 779, або 48,6% повністю внесли плату за право навчання⁵⁶. У КПДУУ також не всі студенти змогли вчасно розрахуватися за весняний семестр, що було пов'язано з суто об'єктивними причина-

ми.

Чимало молодих людей були на межі чи за межею бідності. Один із таких боржників, Іван Ардатеєв, 4 лютого 1919 р. так пояснював несплату передбаченої суми до початку другого півріччя: «Мої батьки – селяни, котрі хазяйнують на 4 дес. поля і з цього ледве підтримують своє життя... Вони не мають ніякої змоги допомагати мені в моєму стремлінні до світа науки і добробуті цього труда. Більше мені нікому допомагати, а тому я іще раз звертаюся до пана ректора яко кормчого всього університету звільнити мене від плати за право вчення»⁵⁷. Подібних прохань було чимало в обох українських університетах.

Враховуючи таку ситуацію, правління КДУУ 26 січня 1919 р. було змушене констатувати, що значна кількість студентів через свою бідність не внесла плати за право здобувати освіту. Аби якось зарадити цій проблемі, правління вузу ухвалило звернутися до міністра народної освіти І. І. Огієнка з пропозицією внести зміни до правил прийому і звільнити від 20 до 50 відсотків усього студентського контингенту від обов'язку платити. Це було непосильним для більшості⁵⁸.

Міністр нещодавно приступив до виконання обов'язків і був добре обізнаний з ситуацією у Кам'янець-Подільському університеті. Він розумів, що проблему слід вирішувати оперативним, інакше за існуючих юридичних норм багато молодих людей втратять статус студента. Тому він негайно провів через Міністерство народної освіти рішення про право українських університетів зменшувати збори від платежів за право навчання на 20%. Трохи згодом, 5 лютого 1919 р., міністр видав наказ, яким дозволяв звільняти від зазначеної плати вже 30% загальної кількості студентів⁵⁹. Бажаючи студенти дістали право скорочувати термін навчання з 4 до 3 років⁶⁰ (це могло дати певну економію коштів). Розпорядився міністр і здешевити обіди в студентській їдальні КПДУУ за рахунок дотацій із земських коштів⁶¹.

Обидва українські університети скористалися отриманими додатковими правами і охоче пішли назустріч незаможній молоді. 15 березня 1919 р. ректор КДУУ своїм наказом звільнив від внесення відповідної плати за право навчання 51 студента різних факультетів⁶². Враховуючи важкі обставини родин студентів, 11 особам було відтерміновано вне-

сення плати⁶³. У квітні того ж року дозвіл не вносити плату за право навчатися отримали 17 студентів-медиків⁶⁴, у травні – 1 студент природничого відділу фізико-математичного факультету⁶⁵. Перш ніж винести той чи інший вердикт, правління глибоко розбиралося в суті прохання, зважаючи на аргументи прохача. Зазначений процес тривав і в 1920 р. Загальна кількість пільговиків, зокрема, у КДУУ, складала 112 осіб⁶⁶.

Як свідчить аналіз фактів, навіть після надання таких серйозних пільг ситуація із внесенням плати суттєво не поліпшилася. Причиною було далі погіршення платоспроможності родин студентів. Приміром, у КПДУУ восени 1919 р. не внесли встановленої плати за право навчання аж 320 осіб⁶⁷. У робочому порядку і через пресу з студентами проводили відповідну роботу. Місцева газета «Трудова громада» часто вміщувала звернення керівництва закладу, де категорично наголошувалося, що всі, хто не вніс плати за отримані освітні послуги у 1-3 семестрах, будуть відраховані зі складу студентів, якщо не погасять заборгованості до 20 грудня 1919 року⁶⁸.

Ситуація була настільки загрозливою, що 23 грудня 1919 р. для її обговорення скликали спеціальне засідання правління університету. Врахувавши важке фінансове становище КПДУУ – особливо неможливість вчасно виплатити зарплату працівникам, – господарський орган ухвалив рішення про відрахування всіх боржників зі складу студентів. Утім, їм було залишено право відновитися за умови внесення заборгованості⁶⁹. Відповідне роз'яснення помістили у пресі⁷⁰. На нашу думку, суворість правління закладу все ж була позірною. Реально позбавитися 23% контингенту молоді, в яких бачили творців майбутнього України, ніхто насправді не збирався.

У весняному семестрі ситуація з неплатежами ще більше ускладнилася: боржниками виявилися аж 972 особи (понад 2/3 складу студентів). І це при тому, що – попри гіперінфляцію – відбувалося номінальне зростання стипендіальних виплат, а плата за право навчання продовжувала залишатися незмінною упродовж 1918-1920 рр.⁷¹ Оскільки 30% молоді законно не платило за своє перебування в закладі, на банківський рахунок університету майже не надходили платежі.

Це питання змушене було обговорити правління закладу 3 березня 1920 р. Зважив-

ши на об'єктивні причини, які перешкоджали виконанню фінансових зобов'язань перед КПДУУ, керівний господарський орган виніс виважену ухвалу. «Рахуючи, що студенти університету не внесли платні як за великої дорожнечі, так і за того, що м. Кам'янець знаходиться за фронтом, продовжити строк внесення платні за право навчання в весінньому семестрі до слідуєчого семестру», говорилося в ній⁷². Зроблений крок назустріч молоді виявився своєчасним. По-перше, він заспокоїв студентів. По-друге, вони з більшою увагою поставилися до навчально-виховного процесу. І, нарешті, на кінець березня 1920 р. ситуацію вдалося переломити (за архівним джерелом, за січень-березень плату за право навчання внесли 517 осіб⁷³). Отже, молодь, хоч і з запізненням, все ж розрахувалася за осінній семестр. У цьому їй посприяли, цілком імовірно, не лише рідні, але й мізерні заробітки в місті.

Рятуючись від голоду, холоду і хвороб, намагаючись покрити борги перед університетом, студенти – особливо без стипендій і підтримки з дому – були змушені, за спостереженням Д. І. Дорошенка, «заробляти собі на життя службою по державних, земських та громадських інституціях у Кам'янці»⁷⁴. Утім, це стосувалося січня-квітня 1919 р., коли в університеті нараховувалося всього 400 юнаків і дівчат. Улітку вони займалися репетиторством із випускниками середніх шкіл, які мали складати вступні іспити до вищих шкіл⁷⁵. Зі зростанням контингенту студентів знайти роботу ставало дедалі важче. Щоправда, влітку-восени 1919 р., коли Кам'янець-Подільський виконував роль тимчасового державно-політичного центру УНР і сюди перебазувалися всі органи державної влади і управління та проводили політичних партій, молоді люди з середньою освітою чи двома зарахованими семестрами університету були потрібні для виконання нескладних функцій на різних посадах, зокрема у міністерствах, управліннях тощо. Після того, як у середині листопада 1919 р. з міста виїхали Директорія, уряд, військові частини, центральні проводили політичних структур і т.д., знайти роботу стало набагато складніше.

Для вирішення подібних питань молодь КПДУУ згуртувалася у Студентську трудову артіль, яка в березні 1920 р. нараховувала 50 осіб. Артільники виконували певні платні роботи в університеті – рубали дрова, збивали з тротуарів лід, обслуговували Господарсоюз

тощо⁷⁶. (Подібне молодіжне об'єднання існувало і в КДУУ. До його складу в жовтні 1918 р. входило 30 студентів⁷⁷). Згодом функції СТА ускладнилися. Так, у лютому 1920 р. у дворі закладу вона відкрила шевську майстерню, яка за помірну плату обслуговувала не лише студентів, а й працівників університету, міщан⁷⁸. Зростання обсягу робіт за більшою кількістю напрямів діяльності призвело до структуризації артілі. У ній запрацювали 6 відділів: шевський, із господарського обслуговування університету, польових робіт, рубання дров, забезпечення приватних помешкань льодом і виконання різноманітних технічних завдань в університетській літографії⁷⁹. Тож члени СТА виконували переважно некваліфіковану роботу.

Дбаючи про збільшення своїх лав – а отже й кількості студентів, які могли отримати заробіток і засоби до життя, – артіль проводила різні інформаційні заходи, зокрема, використовувала пресу. 20 березня 1920 р. газета «Наш шлях» помістила її відозву такого змісту: «100000 крб. мала заробітку Студентська трудова артіль на протязі одного місяця. Безробітні товариші-студенти! Не ловіть журавля в небі, не покладайтесь на [державні] допомоги та стипендії, берітесь за працю! Записуйтеся в члени Студентської трудової артілі»⁸⁰.

Наприкінці 1919 р. в університеті запрацював юридично оформлений ще 1918 року кооператив «Самодопомога». Спочатку цю ідею підтримала незначна кількість бажаючих (до 30 осіб). Зібравши всього 1600 крб. кооперативного фонду з відносно невеликих пайових внесків (20 крб.)⁸¹, організатори не змогли відразу налагодити серйозну роботу. Щоб мати більші фінансові можливості для кооперативної діяльності, довелося підвищити розмір індивідуального паю до 100 крб. Тож на середину грудня 1919 р. у розпорядженні «Самодопомоги» було вже 5000 крб. На цю суму придбали харчові продукти і промислові товари, які реалізовували через кооперативну крамницю (адміністрація університету дозволила розмістити її в одному зі своїх технічних приміщень). Станом на 25 лютого 1920 р. активи кооперативу оцінювалися на суму 529659 крб. 20 коп. (за одними даними)⁸², за іншими – 595802 крб. 16 коп.⁸³. На той час пайовиками стали 270 осіб⁸⁴. «Самодопомога» обслуговувала близько 1 тис. споживачів⁸⁵. У крамниці реалізовували такі вкрай потрібні

населенню товари, як пшеничне і житнє борошно, сало, сіль, цукор, оселедці, тютюн, різне насіння для городництва, мило, гас, нитки, папір тощо⁸⁶. Для харчування студентів кооператив відкрив буфет⁸⁷.

У перспективних планах була дворічна оренда одного з поміщицьких маєтків Кам'яниччини, власник якого зник невідомо куди⁸⁸. Наразі землю можна було взяти під городи і в університеті. На це наважилися студенти сільськогосподарського факультету. На їхнє прохання правління виділило 5 дес. (44 городи). Ректор вважав, що цю землю повинні обробляти студенти за власні кошти. Заклад готовий був надати їм безкоштовно інвентар (коней, плуг, борони), але під керівництвом приват-доцента В. П. Храчевича. Отримані доходи мали йти на допомогу студентам, «які приложили свій труд». Проте обігових коштів молоді не мала.

Як доповідав у червні 1920 р. І. І. Огієнко, «студентське поле зорано і засіяно коштами, силами і насінням університету з витратою 1,5 млн. крб. замість [передбачуваних] 95 тис. крб.». Більшість студентів не змогли ні прямо, ні опосередковано обробляти землю, тому, як з'ясувалося згодом, без погодження з керівництвом закладу, незаконно передали право на користування городами стороннім особам – причому за ринковими цінами. Легковажність і невміння господарювати на землі призвели до того, що університет зазнав значних фінансових збитків. Через це Рада професорів КПДУУ змушена була створити спеціальну комісію для проведення ревізії земельного господарства⁸⁹. 12 червня 1920 р. Рада сільськогосподарського факультету зобов'язала студентів, що займалися городництвом на університетській землі, повернути закладу кошти, затрачені на обробіток їхніх городів⁹⁰. Сума, про яку йшлося, – 1,5 млн. крб., як на ті часи, була для молоді непосильною.

Віднайти документи, які б розповіли про фінал цього конфлікту, на жаль, не вдалося. Відомо лише, що «городники» провели 2 липня 1920 р. свої збори, протокол яких зачитали 10 липня на засіданні Ради сільськогосподарського факультету. Очевидно, зібрання не погодилося з пропозиціями студентів. Вирішили «у справі витрачання Університетом на студентський город сум додержуватись постанов перших зборів студентів [йдеться про їхні зобов'язання обробляти зем-

лю за власні кошти. – Авт.]»⁹¹. Утім, наступного дня в місто вступило радянське військо. Влада перейшла до ревкому, який почав заправляти усім життям до 28 вересня 1920 р. З університетського господарства ревком безкоштовно вилучив продукти на суму 1 млн. карбованців⁹². Питання про борги студентів за обробіток землі більше ніхто не піднімав.

Робота щодо залучення студентів до трудової діяльності з метою виживання загалом дала позитивні результати, хоча проблеми як такої знято не було. Молодь важко переживала життєві незгоди, пов'язані з матеріальною скрутою, боляче й часто з безнадією реагувала на них. «Більшість із нас, – писали з глибоким песимізмом 39 студентів сільськогосподарського факультету своєму деканові 24 березня 1920 р., – очікує тільки кращої погоди, щоби на манівці рушити до родинних або інших місць, де вимоги до життя будуть більш терпимі [ніж у Кам'янці-Подільському]. Частина, передусім товариші-галичани, ... не маючи вороття до родинного гнізда, буде мусіла залишити навчання і йти на щоденний фізичний заробіток шматка хліба ради. Залишиться тільки невеличкий відсоток кам'янчан і студентів - доокочлених [із околиць. – Авт.], заможних священиків і селян, які мають змогу забезпечити своїх дітей перед голодовою»⁹³.

Щоб уникнути такого песимістичного сценарію, молоді просила надати їй в університеті різну роботу. Вона пропонувала призначати на посади технічних і допоміжних працівників виключно студентів-незможників, а до обробітку університетської землі залучати лише студентів з оплатою праці як поденним робітникам. Молоді люди також просили сприяння адміністрації у прийнятті її на роботу в різних кооперативних об'єднаннях, таких як Господарсоюз, Споживсоюз, Союзбанк, а також в губернській і Кам'янецькій повітовій управах, різних видавництвах тощо⁹⁴. Це був своєрідний крик душі обездолених молодих людей, які дуже бажали здобути національну вищу освіту, але не мали простих щоденних харчів для елементарного існування.

Найважче було вихідцям із Галичини, в яких не було жодного зв'язку з рідними, що залишилися по той бік Збруча. Аби якось послабити гіркоту становища, І. І. Огієнко видав їм напередодні Великодня 1920 р. 200 тис. карб. для розговин. Ректор також узяв у них

безпосередню участь і морально підтримав галицьку українську молодь⁹⁵. Звісно, такою матеріальною підтримкою для понад 100 молодих людей було неможливо надовго поліпшити їхній соціальний настрій. Утім виявлену турботу студенти оцінили високо.

Улітку 1920 р., із появою городньої продукції, харчування студентів дещо поліпшилося. Коли ж восени продрозкладка «вимела» із селянських комор значну кількість врожаю, що негативно позначилося на постачанні міста, воно знову стало гіршим. Про це 22 жовтня відверто заявив член РСРП Олійник під час відзначення другої річниці існування університету. Віддаючи належне старанням професури в навчанні молоді, він стверджував: «... важкі умови державного життя [малися на увазі польське адміністрування на території Поділля та радянський режим. – Авт.], а особливо економічний занепад краю гальмували працю студентства і безжалісно розбивали його сили. Кращі молоді сили студентство розпорошує в боротьбі за шматок хліба. Матеріальна скрута його досягла апогею»⁹⁶.

До кінця року чимало університетської молоді відчула, що гірші часи ще не позаду. 14 грудня 1920 р. Раднарком УРСР ухвалив декрет про навчально-трудова повинність студентів старших курсів. Для них встановили жорсткі терміни виконання навчальних планів (третьоккурсникам – до 1 жовтня 1921 р.). Тобто, дисципліни, які мали вивчатись упродовж трьох семестрів, належало засвоїти за 9 місяців. Такі підвищені завдання слід було вирішити «інтенсифікацією і покращенням методів роботи». Відповідальність за порушення вимог декрету була такою ж, як і в мілітаризованих вишах. Як винагороду студенти мали отримувати підвищений натуральний пайок і місячне грошове забезпечення розміром 6400 радянських рублів⁹⁷. Місця для власних заробітків уже не було, бо весь час витрачався на надзусилля з освоєння навчальних програм за скороченим терміном.

Передбачені стимули до інтенсивнішої навчальної праці залишилися на папері. У реальному житті все було по-іншому. У лютому 1921 р. комісар А. Волянський доповідав наркомові освіти, що «заклад «матеріально зовсім не забезпечений. Служачі незадоволені, утримання немає з грудня, праця проводиться в неопалюваних помешканнях». Представник радянської влади в університеті просив нада-

ти кредит в розмірі 10 млн. руб. ⁹⁸. Із 2051 студента заняття відвідували всього 575, або 28,0% ⁹⁹. Із весни 1921 р. усі, хто працював і навчався в закладі, змушені були виконувати фізичну повинність. Викладачам належало щотижня відпрацьовувати у весняно-літній період 9-18 годин, студентам – 8 ¹⁰⁰. Платою за фізичну працю були харчі в їдальні. Як згадувала С. Ф. Русова, «давали з загальної їдальні обід і вечерю... Харч був жахливий: мамалига та фасоля, фасоля та мамалига, мікроскопічний кусочок м'яса раз на тиждень плавав у темній, брудній водяній юшці. А бруд, а сморід у тій їдальні! Проте мусіли брати й це» ¹⁰¹.

Великою проблемою, яку доводилось переборювати студентству, були епідемії тифу, холери, різні інфекційні та простудні захворювання. У КПДУУ університетський лікар К. Г. Солуха вже з кінця 1918 р. напружено працював, аби повернути молоді здоров'я. Потрібну допомогу встигали надати не всім – станом на 1 липня 1920 р. 12 юнаків і дівчат померло від хвороб ¹⁰². Студентів, які лікувалися в шпиталях чи за місцем проживання, відвідували їхні товариші з гуманітарного гуртка. За даними червня 1920 р., вони опікувалися 67 хворими студентами. Частина хворих довелося доставити з кутків проживання до міської лікарні. 21 недужому вручили подарунки на Різдво Христове, 25-м – на Водохреще. Частина хворих не отримала гостинців, оскільки на це забракло коштів.

На жаль, багато підписних листків, які запускали в середовище молоді і населення міста, поверталися до гуртка порожніми. У січні 1920 р. вдалося заколядувати 9 тис. крб. Загалом же за весь період діяльності до літа 1920 р. гуртківці мобілізували 115 тис. крб., 91,3% яких було витрачено на гуманітарні цілі, включно з придбанням ліків для хворих товаришів ¹⁰³. Допомогу грішми й натурою надавали, у першу чергу, тим хто перебував у найтяжчому стані. Одним із таких бідолах був Іван Карван, якого хвороби підстергли двічі. Про причини цього він наприкінці грудня 1919 р. розповів таке: «Захворівши вже вдруге (перший раз сипним, а тепер поворотним тифом) і витративши всі гроші, прошу о допомогу. Другим разом захворів я через те, що не мав в що тепло одягнутися, ні взутись». Щоб не захворіти втретє, він просив Раду гуманітарного гуртка допомогти йому одягом – по одній парі теплої і звичайної білизни та

рушником ¹⁰⁴.

Молодь отримувала й іншу допомогу. Так, зібрані від концерту з нагоди відкриття КПДУУ кошти в розмірі 505 крб. 95 коп. місцева «Просвіта» передала університету, аби «найбідніші студенти одержали друковані книжки [курси лекцій викладачів. – Авт.] безплатно» ¹⁰⁵. 10 лютого 1919 р. адміністрація Державного драматичного театру в Києві виділила для бідних студентів Київського державного українського університету 25 місць безплатно на ряд своїх вистав ¹⁰⁶. Утім, таких благодійних кроків для студентського загалу було вкрай обмаль.

Таким чином, однією із насущних проблем студентства українських університетів у 1918-1920 рр. було його виживання в умовах загальнонаціональної фінансово-економічної кризи. Вона загострила всі соціальні проблеми суспільства к і молодіжного середовища. Піклуючись про майбутнє країни, її керівництво частково надавало юнакам і дівчатам соціальні та іменні стипендії, матеріальні виплати, збільшувало їхні фізичні обсяги. Кам'янець-Подільський державний український університет найбільше працював під опікою української держави. Його адміністрація зуміла залучити до формування стипендіального фонду, облаштування бурси та роботи студентської їдальні кошти державного бюджету, міської громади, земських установ і приватних осіб. Вона ж створила сприятливі умови для роботи студентських самодіяльних організацій, що опікувалися соціально незахищеними групами молоді, гуртували їх у споживчу кооперацію і трудову артіль, займалися городництвом. Хлопці й дівчата переважно самовиживали, бо держава не мала достатньо ресурсів, аби прийти на допомогу кожному потребуючому студентові. Разом із тим, неприпустимо применшувати роль держави у фінансовій підтримці молоді – досить часто це було єдиним джерелом виживання для молодих людей.

Зусилля національної держави, університетів, громадськості і самих студентів, спрямовані на допомогу молодіжним колективам вищих навчальних закладів, є складовою частиною комплексної наукової проблеми, пов'язаної з дослідженням формування і функціонування державних українських університетів в роки національно-демократичної революції (1917-1920).

Джерела та література

1. Віднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському. (Уривок із спогадів) / В. Віднов : Літературно – науковий вістник. Річник ХХУІІ. – Львів: з друкарні Ставропігійського інституту, 1928. – Т.ХСУІІ. Кн. ХІ. – С.233 – 240; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). Вид.2-е / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. –543 ч.; Завальнюк О. М. І. Огієнко і українське студентство / О. М. Завальнюк : Творчі вершини вченого: Зб. наук. пр. до 60-річчя від дня народження докт. іст. наук, проф.. М. Г. Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1995. –С. 242 - 2 48; Його ж. Матеріальне становище викладачів, працівників і студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) / О. М. Завальнюк : Наук. пр. Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський, 1999. –Т.2(4). –С.245-252; Його ж. Студентство Кам'янець-Подільського державного українського університету і національне відродження 1918-1920 років / О. М. Завальнюк : Студії Кам'янець-Подільського центру дослідження історії Поділля. –Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. –Т.1. –С.344-361.
2. Розмова з ректором Університету проф. Сушицьким // Відродження. –К., 1918. –6 жовтня (23 вересня). –Ч.153. – С. 4.
3. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету у м. Кам'янці на Поділлі / Олімпіяда Пащенко // Наша культура: літературно-науковий місячник. – Варшава, Львів, 1936. –Кн. 6 (15). – С. 416.
4. Пащенко О. Як зародився Державний Український Університет у м. Кам'янці на Поділлі / О. М. Пащенко // Свято Поділля: видання Подільського Українського Товариства «Просвіта». –Кам'янець-Подільський, 1918. – 22 жовтня. –С.6.
5. Відозва п. Ректора К.-П.Д.У. Університету до земств і кооперативів // Там само.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). ф.538, оп.1, спр.32, арк.14-14зв.
7. Там само, спр.27, арк.19зв., 75.
8. Державний архів Київської області , ф.Р.2798, оп.1, спр. 27, арк.134 зв.
9. ЦДАВО України., ф.538, оп.1, спр.26, арк.274 зв., 291,374.
10. Там само, спр.27, арк.108зв.-109.
11. Там само, спр. 29, арк.127.
12. Університетська хроніка // Робітничка газета. –Кам'янець-Подільський, 1919. -9 вересня. –Ч.132. –С.2.
13. Постанова Подільської Губ[ернської] Управи про стипендії Кам'янецького Університету // Трудова громада. –Кам'янець-Подільський, 1919. -26 серпня. -№46. –С.8.
14. Хроніка // Там само. -1919. -10 вересня. -№58. –С.4.
15. Державний архів міста Києва (далі – ДАМК), ф.Р.936, оп.2., спр.23, арк.171.
16. Доклади Київської Губерніальної Народньої Управи Губерніальній Народній Раді сесії 1918 року. По відділу народної освіти. –К.: друкарня Київської Губерніальної Народньої Управи, 1918. –С.60-61, 65.
17. ДАМК, ф.Р.936, оп.2, спр.23., арк. 167.
18. Там само, арк.168 зв.
19. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф.Р.582., оп.2., спр.18., арк.2зв.-242зв.; спр.39, арк..41.
20. Огієнко І. Мое життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура. -1935. –Кн..8. – С.522.
21. ДАХО, ф.Р.582., оп.2., спр.18., арк.50-124; спр.23., арк.80 зв.-257зв.; спр.38, арк.4 зв., 5 зв., 17 зв.; спр.39, арк.26,38,39,41.
22. Там само, спр.38., арк.4зв., 5зв.,6зв.
23. Хроніка // Громада. – Кам'янець-Подільський, 1919. - 21 червня. - № 41. –С.3; Хроніка // Подольський край. – Каменец-Подольск,1919. -14 юлія. - № 414. –С.2; Хроніка // Там само. -15 юлія. - № 415. – С.2; Хроніка // Там само. -18 юлія. - № 418. –С.2..
24. Рік існування Кам'янецького Університету. (Розмова з ректором Університету п. І. Огієнком) // Україна. –Кам'янець-Подільський, 1919. - 22 (9) жовтня . –

- Ч..58. –С.2.
25. З університетського життя // Трудова громада. – Кам'янець-Подільський, 1919. -8 листопада. -№16 (101). –С.4; Стіпендії імени Директорії У.Н.Р. // Україна. -1919. -5 листопада. –Ч..82. – С.2.
26. ДАХО, ф.Р.582, оп.2, спр.15, арк.1-16зв.; спр.16, арк.77; спр.17, арк..4 зв., 6зв; спр.18. –арк..242 зв.; спр.23, арк.4зв.-275; спр.27, арк.8-10зв.; спр.28, арк.4зв., 6зв.; спр.38., арк.2-20; спр.39, арк.26,38,39,41; спр.120, арк.6-242.
27. Там само, спр.120, арк.7.
28. Там само, арк.11зв., 16зв.
29. Там само, спр.137, арк.56,74.
30. Там само, спр.120, арк.1,3.
31. Студентське життя // Нова думка: літературно-науковий журнал. – Кам'янець на Поділлі, 1920. –Вип. I-II. –С.64.
32. ДАХО, ф.Р.582.,оп.1, спр.72, арк.51; спр.137, арк.75-75зв., 77.
33. Огієнко І. Зазначена праця / Іван Огієнко. –Кн.8-9 (17). –С.633; Його ж. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вид.2-е / Іван Огієнко. –Вінніпег: тов-во «Волинь», 1968. –С. 42.
34. ЦДАВО України., ф.1131, оп.1, спр.35, арк.21зв.
35. ДАХО, ф.Р.582., оп.1, спр.19, арк.18.
36. Там само, спр.146, арк.8; спр.137, арк.19-19зв., 23-24, 31, 34, 41, 44, 46, 53, 66, 75, 102 зв., 112; спр.131, арк.62; Університетське життя // Наш шлях. –Кам'янець-Подільський, 1920. -29 лютого. –Ч.41. –С.4; Університетське життя // Там само. -7 березня. –Ч.47. –С.4.
37. ДАМК, ф.Р.936, оп.2, спр.6, арк.45зв., 46зв.
38. Там само, арк.14.
39. Там само, спр.161, арк.20-21.
40. Там само, спр.6, арк.130.
41. Там само, спр.109, арк.44 – 46 зв.
42. Рік існування Кам'янецького Університету. (Розмова з ректором Університету п. І. Огієнком). –С.2.
43. Студентське життя // Нова думка. -1920. –Вип. III. –С.38.
44. Там само.
45. ДАХО, ф.Р.582., оп.1, спр.74., арк.26.
46. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету у м. Кам'янці на Поділлі / Олімпіяда Пащенко. –Кн. 7(16). –С.675.
47. ДАХО, ф.Р.582, оп.1, спр. 70, арк.1; спр.134, арк.126 зв.; 3 університетського життя // Трудова громада. -1919. -30 грудня. - №143. –С.2.
48. Університет // Наш шлях. -1920. -18 березня. –Ч.54. –С.4.
49. ДАХО, ф.Р.582., оп.1, спр.70, арк..4.
50. Там само, спр.137, арк..72.
51. Там само, спр. 80, арк.11.
52. Там само, спр.137, арк.63 зв.
53. Там само, арк.88 зв.
54. Студентське життя // Нова думка. –Вип. I-II. - С. 63.
55. Біднов В. Вказ. праця / В. Біднов. – С. 239.
56. ДАМК, ф.Р.936, оп.2, спр.6, арк.144 зв.
57. ДАХО, ф.Р.582, оп.2, спр.16, арк.17.
58. ДАМК, ф.Р.936, оп.2., спр.43, арк.6.
59. ЦДАВО України., ф.2582, оп.1, спр.187, арк.4; ДАХО, ф. Р. 582., оп.1, спр.1, арк. 10.
60. ЦДАВО України, ф..2582, оп.1, спр.175, арк. 8.
61. Там само, спр.187, арк. 8.
62. ДАМК, ф.Р.936., оп.2., спр.60, арк.1-23; спр.70, арк.1-29. (Підр. автора).
63. Там само, спр.50, арк.1-14. (Підр. автора).
64. Там само, арк.15.
65. Там само, арк.33.
66. Там само, спр.117, арк.1-4,6. (Підр. автора).
67. ДАХО, ф.Р.302., оп.1, спр.5, арк.11.
68. Хроніка // Трудова громада. -1919. -9 грудня. -№126. – С.2.
69. ДАХО, ф.Р.302,оп.1, спр.5.,арк.11.
70. З університетського життя // Трудова громада. -1919. -30 грудня. - №143.-С.2.
71. ДАХО, ф.Р.582., оп.1, спр.1, арк.38; спр.4, арк.42 зв.; спр.133, арк.34.
72. Там само, ф.Р.302, оп.1, спр.5, арк.12.
73. ДАХО, ф.Р.582., оп.2., спр.41, арк.1-8. (Підр. автора).
74. Дорошенко Д. Зазначена праця / Дмитро Дорошенко. – С.415.
75. Студент Кам'янецького Університету... // Визволення. –Кам'янець на Поділлі, 1919. -8 липня. -№41. –С.1.
76. Студентське життя // Нова думка. –Вип. I-II. –С.65.
77. ДАМК, ф.Р.936, оп.2, спр.1, арк.81.
78. Хроніка // Наш шлях. –Кам'янець-Подільський, 1920. -21 лютого. –Ч.55. –С.2.
79. Університет // Наш шлях. -1920. -19 березня. –Ч..55. –С.4.
80. Університет // Там само. -18 березня. –Ч..54. –С.4.
81. З студентського життя // Там само. -28 січня. –Ч.15. –С.4.
82. Студентське життя // Нова думка. –Вип. I-II. –С.65.
83. ДАХО, ф.Р.582, оп.1, спр.111, арк.40 зв.
84. Там само, арк.25-82. (Підр. автора).
85. Там само., арк.40зв.
86. Там само, спр.70, арк.9.
87. Кооперативне життя // Наш шлях. -1920. -8 лютого. –Ч..24. – С.2.
88. Університет // Там само. -1920. -19 березня. –Ч..55. –С.4.
89. ДАХО, ф.Р.582, оп.1, спр. 44., арк.29-29зв.; спр.108, арк.15; спр.113, арк.63 зв.-64.
90. Там само, спр.42., арк.70.
91. Там само, арк.77.
92. Там само, спр.36., арк.34.
93. Там само, спр.72., арк.44.
94. Там само, арк.44зв.
95. Великодень в Кам'янецькому Університеті // Наш шлях. -1920. -17 квітня. –Ч.75. –С.3; Огієнко І. Мое життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко. –Кн.8-9 (17). –С.635.
96. К празднованию 2-х лет[него] юбилея Каменецкого Украинского Державного Университета // Подольский край. -1920. -27 октября. -№548. – С.2.
97. ДАХО, ф.Р.302., оп.1, спр.3, арк.16.
98. Там само, арк.5зв.
99. Там само, спр.5, арк.. 57, 59.
100. Там само, спр.3, арк.31.
101. Русова С. Мої спомини / Софія Русова. –Львів: видавн. кооператива «Хортиця», 1937; К.: Україна-Віта, 1996. –С.173.
102. ДАХО, ф.Р.302, оп.1, спр.5, арк.58.
103. Студентське життя // Нова думка. –Вип. III. –С.38.
104. ДАХО. –Ф.Р.582, оп.1, спр.126, арк.10.
105. Там само, арк.15.
106. ДАМК., ф.Р.936, оп.2, спр.61, арк.15.

Александр Завальнюк

Студенческая молодежь украинских государственных университетов: проблема выживания (1918-1920 гг.)

На архивных и опубликованных источниках исследуется проблема, связанная с материальным положением и выживанием студентов первых украинских государственных университетов – Киевского и Каменец-Подольского, живших и обучавшихся в условиях глубокого финансово-экономического кризиса, вызванного Первой мировой войной и военно-политическими событиями на территории Украины в 1919-1920 гг.

Ключевые слова: Киевский и Каменец-Подольский государственные украинские университеты, студенчество, стипендия, заработки, материальная помощь, молодежные организации, благотворительная деятельность, студенческая столовая, бурса, болезни, лечение.

Alexander Zavalniuk

Young students of Ukrainian State universities: problem of survival (1918-1920)

On archival and published sources the problem related to the material condition and survival of students of the first Ukrainian state universities - Kyiv and Kamyanets-Podil'sky, who lived and studied in a deep economic crisis caused by World War I and the military-political developments in Ukraine in 1919-1920. – is examines.

Key words: Kyiv and Kamyanets-Podil'sky State Ukrainian universities, students, scholarship, earnings, welfare, youth organizations, charities, student canteen, seminary, disease, treatment